(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

२०२३ एससीसी ऑनलाईन एससी ३५२

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात

(न्यायमूर्ति एस. रवींद्र भट आणि न्यायमूर्ति दीपांकर दत्ता, यांच्या समक्ष)

मोहम्मद. मुस्लिम उर्फ हुसेन...... अपीलकर्ता (अनेक);

- विरुद्ध -

राज्य (एन. सी. टी. दिल्ली).......... उत्तरवादी (अनेक).

फौजदारी अपील क्र. २०२३ [@विशेष अनुमती याचिका (सीआरएल.)] क्र ९१५/२०२३]

२८ मार्च २०२३ रोजी न्यायनिर्णय देण्यात आला.

या प्रकरणात उपस्थित राहिलेले अधिवक्ता :

अपीलकर्त्यांच्या वतीने सुश्री तान्या अग्रवाल, अधिवक्ता.

श्री. अजय सिंग, अधिवक्ता.

श्रीमती शुभांगी तुली, अभिलेखावर नियुक्त अधिवक्ता

उत्तरवादींच्या वतीने श्री. विक्रमजीत बॅनर्जी, एएसजी

श्री. श्रीकांत नीलप्पा तेरडाल, अभिलेखावर नियुक्त अधिवक्ता

सुश्री नचिकेता जोशी, अधिवक्ता.

श्री. दिग्विजय दाम, अधिवक्ता.

श्री. सचिन शर्मा, अधिवक्ता.

श्री. राजन के. चौरसिया, अधिवक्ता.

सुश्री श्रुती अग्रवाल, अधिवक्ता.

सुश्री जान्हवी प्रकाश, अधिवक्ता

श्री. कार्तिक डे, अधिवक्ता.

न्यायनिर्णय यांच्याद्वारे देण्यात आला

एस. रवींद्र भट, न्यायमूर्ति : - विशेष अनुमती याचिका मंजूर. पक्षांच्या वकिलांच्या संमतीने, याचिकेवर अंतिमतः सुनावणी झाली.

२. बऱ्याच वर्षांपूर्वी, हुसेनारा खातून - विरुद्ध - गृहसचिव, बिहार राज्य[१] या प्रकरणात या न्यायालयाने निर्णय दिला होता की फौजदारी आरोपांचा सामना करणाऱ्या

गुन्हेगारांवर जलद खटला चालवण्याचा अधिकार हा *"या न्यायालयाने निर्वचन केल्याप्रमाणे अनुच्छेद २१ चा व्यापक दृष्टीकोन आणि आशय यामध्ये गर्भित आहे "*. अनुच्छेद २१ अंतर्गत वैध प्रक्रिया ही एक अशी प्रक्रिया आहे जी "वाजवी , रास्त आणि न्याय्य" प्रक्रिया आहे, असे नमूद करून असे म्हटले गेले कीः

"आता स्पष्टपणे एखाद्या व्यक्तीला स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवण्यासाठी कायद्याने विहित केलेली प्रक्रिया "वाजवी , रास्त आणि न्याय्य" असू शकत नाही जोपर्यंत ती प्रक्रिया अशा व्यक्तीच्या अपराधाच्या निर्धारणासाठी जलद खटला सुनिश्चित करत नाही. वाजवीपणे जलद खटल्याची हमी न देणारी कोणतीही प्रक्रिया "वाजवी, रास्त किंवा न्याय्य" मानली जाऊ शकत नाही आणि ती अनुच्छेद २१ ची पायमल्ली ठरेल. त्यामुळे, यात काही शंका नाही की जलद खटला, आणि जलद खटला म्हणजे वाजवीपणे वेगवान खटला, हा अनुच्छेद २१ मध्ये नमूद केलेल्या जीवन आणि स्वातंत्र्याच्या मूलभूत अधिकाराचा अविभाज्य आणि आवश्यक भाग आहे. तथापि, जो प्रश्न उद्भवेल तो असा आहे की जर एखाद्या गुन्ह्यातील आरोपी व्यक्तीला जलद खटला नाकारला गेला आणि अनुच्छेद २१ अंतर्गत त्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करून प्रदीर्घ विलंबित खटल्याच्या परिणामी तुरुंगवासाद्वारे त्याला व्यक्तिगत स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला तर त्याचे काय परिणाम होतील."

३. कद्रा पहाडिया -विरुद्ध- बिहार राज्य[२] आणि अब्दुल रेहमान अंतुले -विरुद्ध - आर. एस. नायक[३] यासारख्या अनेक निर्णयांमध्ये ही निरीक्षणे वारंवार प्रतिध्वनित झाली आहेत. नंतरच्या प्रकरणात न्यायालयाने जलद खटल्याच्या अधिकारावर पुन्हा जोर दिला आणि पुढे असे म्हटले की प्रदीर्घ खटल्याला सामोरे जाणाऱ्या आरोपीकडे कोणताही पर्याय नाहीः

"राज्य किंवा तक्रारदार त्याच्यावर खटला चालवतात. अशा प्रकारे, हे प्रकरण वाजवी तत्परतेने पुढे नेणे हे यथास्थिती राज्याचे किंवा तक्रारदाराचे कर्तव्य आहे. विशेषतः, या देशात, जिथे बहुसंख्य आरोपी समाजातील गरीब आणि दुर्बल घटकांमधून येतात, कायद्याच्या पद्धतींमध्ये पारंगत नसतात, जिथे त्यांना अनेकदा सक्षम कायदेशीर सल्ला मिळत नाही, तिथे या नियमाचा वापर पूर्णपणे अयोग्य आहे. अर्थात, दिलेल्या प्रकरणात, जर एखाद्या आरोपीने जलद खटल्याची मागणी केली आणि तरीही त्याला

ती दिली गेली नाही, तर तो त्याच्या बाजूने एक संबंधित घटक असू शकतो. परंतु आम्ही आरोपीला त्याच्या जलद खटल्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन केल्याची तक्रार करण्यापासून, त्याने जलद खटल्याची मागणी केली नाही किंवा आग्रह धरला नाही या कारणावरून वंचित ठेवू शकत नाही."

४. या प्रकरणातील तथ्यांसाठी या मुद्द्यांना महत्त्वपूर्ण अर्थ आहे. अपीलकर्त्याची तक्रार आहे की, त्याने ७ वर्षांहून अधिक काळ तुरुंगवास भोगला आहे आणि फौजदारी खटला क्वचितच अर्ध्या मार्गावर पोहोचला आहे हे लक्षात घेऊन, सध्याच्या प्रकरणात त्याचा जामिनासाठीचा अर्ज उच्च न्यायालयाने फेटाळायला नको होता. अपीलकर्त्यावर अंमली औषधिद्रवे व मनःप्रभावी पदार्थ अधिनियम १९८५ (नार्कोटिक ड्रग्स अँड सायकोट्रॉपिक सबस्टन्स अॅक्ट, १९८५, यापुढे 'एन. डी. पी. एस. अधिनियम ') च्या कलम २०,२५ आणि २९ अंतर्गत दंडनीय गुन्हा केल्याचा आरोप आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या (क्रिमिनल प्रोसीजर कोड, यापुढे 'सी. आर. पी. सी.') कलम ४३९ सह वाचन केलेल्या कलम ४८२ अंतर्गत दिल्ली उच्च न्यायालयासमोर नियमित जामीन मिळावा यासाठीचा त्याचा अर्ज आक्षेपित निकालाद्वारे[४] फेटाळण्यात आला. या प्रकरणातील निर्णयासाठी इतर काही महत्त्वाची तथ्ये अशी आहेत की त्याच्या अटकेच्या वेळी अपीलकर्ता २३ वर्षांचा होता. त्याच्याकडे अंमली पदार्थ सापडले नाहीत; इतर सहआरोपी जवळ होते.

५. अभियोग पक्षाने असा आरोप केला आहे की २८.०९.२०१५ रोजी , पोलिसांना मिळालेल्या गुप्त माहितीच्या आधारे छापा टाकण्यात आला, ज्यामुळे नितेश एक्का, संजय चौहान, शरीफ खान आणि विरेंद्र शाकियार/साक्यबार उर्फ दीपक या चार आरोपी व्यक्तींना अटक करण्यात आली, ज्यांच्यावर १८० किलोग्रॅम गांजा असल्याचा आरोप होता. त्यांच्या सांगण्यावरून, सध्याचा अपीलकर्ता मोहम्मद मुस्लिमला ०३/०४.१०.२०१५ च्या मध्यरात्री अटक करण्यात आली. पुढील तपासानुसार, इतर तीन सहआरोपी (विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे, शांतिलाल टिग्गा उर्फ गुड्डू आणि नेपाळ यादव उर्फ टोनी पहलवान) यांनाही अटक करण्यात आली. विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे हा गांजा खरेदी करत असे आणि मोहम्मदच्या बँक खात्यात हस्तांतरण करत असे, हा अभियोग पक्षाचा खटला आहे. अभियोग पक्षाचा असा खटला आहे की नेपाळ यादव उर्फ टोनी पहलवान यांना गांजा पुरवण्यापूर्वी विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे गांजा खरेदी करत असे आणि मोहम्मद मुस्लिम, शांतिलाल टिग्गा उर्फ गुड्डू आणि नितेश एक्का

आणि त्यांचे मित्र आणि कुटुंबे यांच्या बँक खात्यात हस्तांतरण करत असे. एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या कलम २०/२५/२९ आणि आय. पी. सी. च्या कलम १२० बी अंतर्गत आरोपपत्र दाखल करण्यात आले आणि दिनांक ०५.०७.२०१६ रोजी अपीलकर्ता आणि इतर सह-आरोपींविरुद्ध आरोप निश्चित करण्यात आले. वादकथनानुसार, ०१.०८.२०१६ आणि ०८.११.२०१७ रोजी दोन पूरक आरोपपत्रेही दाखल करण्यात आली होती.

६. आरोप केलेल्या गुन्ह्यांचे गांभीर्य, शिक्षेची तीव्रता आणि अपीलकर्त्याची कथित भूमिका यांच्या आधारे जिल्हा न्यायालयाने[५] अपीलकर्त्याचा जामीन अर्ज फेटाळला. हा गुन्हा करण्यासाठी तो इतर सहआरोपींच्या नियमित संपर्कात होता आणि महत्वाच्या साक्षीदारांची अद्याप चौकशी झालेली नाही, असे नमूद करण्यात आले.

७. त्यामुळे व्यथित झालेल्या विद्यमान अपीलकर्त्याने उच्च न्यायालयात धाव घेतली. आक्षेपित निकालात असे नोंदवले गेले आहे की कॉल रेकॉर्डद्वारे सूचित केल्याप्रमाणे सध्याचा आरोपी प्रथमदर्शनी इतर सह-आरोपींच्या नियमित संपर्कात होता आणि मुख्य आरोपी विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे याने त्याच्या बँक खात्यातून अनेक वेळा अपीलकर्त्याच्या बँक खात्यात पैसा हस्तांतरित केले होते. खटल्याच्या सुनावणीदरम्यान एका साक्षीदाराने देखील कथितपणे नमूद केले होते की सध्याच्या अपीलकर्त्याकडून रु.५०,००० प्राप्त झाले. त्यांच्याविरुद्ध प्रथमदर्शनी खटला आहे आणि एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या कलम ३७ च्या अपवादांवर अवलंबून राहण्याचे कोणतेही कारण नाही, असे म्हटले गेले; त्यामुळे नियमित जामिनासाठीचा अर्ज फेटाळण्यात आला आणि न्यायचौकशी न्यायालयाला खटला जलदगतीने चालवण्याचे आणि सहा महिन्यांत पूर्ण करण्याचे निर्देश देण्यात आले. व्यथित होऊन, अपीलकर्ता त्यांची सुधारित नियमित जामीन मंजूर करण्याच्या याचिकेला आता या न्यायालयासमोर घेऊन आला आहे.

८. अपीलकर्त्याच्या वतीने हजर असलेल्या विद्वान वकील तान्या अग्रवाल यांनी विनंती केली की अपीलकर्त्याला प्रदीर्घ कारावासाचा कालावधी सहन करावा लागला, त्यामुळे त्यांना जामीन मंजूर होण्यास ते हक्कदार आहेत. पुढे, आणखी ३४ साक्षीदारांची चौकशी होणे बाकी होते, उच्च न्यायालयाच्या खटल्याची गती वाढविण्याच्या निर्देशानंतर खटल्याची फारशी किंवा कोणतीही प्रगती झाली नाही. मुख्य आरोपी विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे आणि आणखी एक सहआरोपी नेपाळ यादव या दोघांनाही उच्च न्यायालयाने आधीच जामीन मंजूर

केल्याचेही निदर्शनास आणून देण्यात आले. अधिवक्त्यानी समानतेच्या आधारावर जामिनाची मागणी केली.

९. राज्याची बाजू मांडणारे भारताचे अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल विक्रमजीत बॅनर्जी यांनी एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या कलम ३७ चा हवाला देत जामीन देण्यास तीव्र विरोध केला. मुख्य आरोपी विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे याच्याशी संबंधित कॉल रेकॉर्ड आणि बँक व्यवहारांवरून, अपीलकर्ता या गुन्ह्यात सक्रियपणे सहभागी होता अशी मागणी करण्यात आली होती. ए. एस. जी. यांनी सादर केले की अशी प्रकरणे अत्यंत चिंताजनक आहेत, कारण आरोपी व्यक्ती अंमली पदार्थांच्या तस्करीच्या जाळ्यामध्ये सामील असल्याचे म्हटले जाते. बेकायदेशीर अंमली पदार्थांच्या विक्री आणि वापराविरूद्ध संरक्षणाचे लोकहित, आरोपींच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याबद्दलच्या चिंतेपेक्षा मोठे होते आणि त्यामुळे अपीलकर्त्याचे निरंतर हवालात असणे न्याय्य होते. सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि अंमली पदार्थांच्या व्यवहारासारख्या गंभीर गुन्ह्यांची पुनरावृत्ती रोखण्यासाठी एन. डी. पी. एस. कायद्याच्या कलम ३७ सारख्या तरतुदी या न्यायालयाने कायम ठेवल्या आहेत. विद्वान ए. एस. जी. ने असेही सादर केले की अपीलकर्त्याची भूमिका, जरी तो सहआरोपी असला तरी प्रमुख आहे, कारण तो छत्तीसगडमधून अंमली पदार्थांचा पुरवठा आणि वितरणामागील सूत्रधार असल्याचे दिसते.

विश्लेषण आणि निष्कर्ष

१०. एन. डी. पी. एस. अधिनियमाचे कलम ३७ खालीलप्रमाणे आहेः

"अपराध दखलपात्र व बिनजामिन असणे -(१) फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी -

(ए) या अधिनियमान्वये शिक्षापात्र असा प्रत्येक अपराध दखलपात्र असेल ;

(बी) या अधिनियमातर्गत पाच वर्षे किंवा त्याहून अधिक कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असलेल्या गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला

(i) अश्या मुक्ततेच्या अर्जाला विरोध करण्याची सरकारी अभियोक्त्याला संधी देण्यात आल्याखेरीज, आणि

(ii) सरकारी अभियोक्त्याने अर्जाला विरोध केला असेल तेव्हा, ती व्यक्ती अश्या अपराधाबद्दल दोषी नाही असे मानण्यास वाजवी कारणे असल्याची आणि

जामिनावर असताना ती कोणताही अपराध करणार नाही अशी न्यायालयाची खात्री असल्याखेरीज;

जामिनावर किंवा तिच्या स्वतःच्या बंधपत्रावर सोडले जाणार नाही

(२) पोटकलम १ च्या खंड (बी) मध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेल्या जामीन देण्यावरील मर्यादा या, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ किंवा त्या काळापुरता अंमलात असलेला अन्य कोणताही कायदा यामधील जामीन देण्यासंबंधीच्या मर्यादांव्यतिरिक्त जादा मर्यादा असतील."

११. या प्रकरणात, जसे आहे तसे, अपीलकर्तालाा विवाह समारंभांसाठी[७] आणि त्याच्या आजारी आईची काळजी घेण्याकरीता[८] वेळोवेळी मंजूर केलेला अंतरिम जामिन वगळता, तो ०३.१०.२०१५ पासून कोठडीत आहे. या न्यायालयाने मध्य प्रदेश राज्य - विरुद्ध - काजड [९] या प्रकरणात एन. डी. पी. एस. कायद्याच्या कलम ३७ वर भाष्य करताना असे निरीक्षण नोंदवले होते की , "उदारमतवादी" दृष्टीकोन स्वीकारला जाऊ नयेः

"जामीन नाकारणे हा कलम ३७ (१) च्या कलम (बी) च्या उपखंड (ii) अंतर्गत नियम, त्याची मंजुरी आणि अपवाद आहे. जामीन मंजूर करण्यासाठी, न्यायालयासमोर सादर केलेल्या नोंदींच्या आधारे, आरोपी ज्याच्यावर गुन्ह्यांचा आरोप आहे, त्यात तो दोषी नाही आणि जामिनावर असताना तो कोणताही गुन्हा करण्याची शक्यता नाही असे मानण्यासाठी वाजवी कारणे आहेत, यावर न्यायालयाने समाधानी होणे आवश्यक आहे. कलम ३७ चे उपकलम (१) च्या खंड (बी) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या जामीन मंजूर करण्याच्या अटी, फौजदारी प्रक्रिया संहिता किंवा सध्या अंमलात असलेला असलेल्या अन्य कोणत्याही अधिनिमांन्तर्गत प्रदान केलेल्या मर्यादांव्यतिरिक्त आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे."

१२. त्यामुळे या न्यायालयाला एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या चौकटीत राहून, विशेषतः कलम ३७ अंतर्गत, अपीलकर्त्याच्या जामिनाच्या दाव्याचा विचार करावा लागेल. सुप्रीम कोर्ट लिगल एड (रेप्रेसेन्टीन्ग अंडरट्रायल प्रिझनर्स) -विरुद्ध- युनियन ऑफ इंडिया [१०] या प्रकरणात, या न्यायालयाने काही महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे नोंदविली आहेत, ज्या एन. डी. पी. एस. अधिनियम अंतर्गत गुन्ह्यांच्या आरोपींना जामीन नाकारण्या संदर्भात असून सध्याच्या प्रकरणाशी संबंधित आहेतः

"या तरतुदीच्या कठोर भाषेमुळे कायद्यांतर्गत काही गुन्ह्यांचा आरोप असलेल्या

फार कमी व्यक्तींना जामीन मिळू शकला. आता एकीकडे जामीन नाकारणे आणि दुसरीकडे खटल्यांच्या सुनावणीला विलंब लावणे हे स्पष्टपणे अन्यायकारक आणि अवास्तव असून अधिनियमाच्या कलम ३६(१), संहितेच्या कलम ३०९ तसेच संविधानाच्या अनुच्छेद १४, १९ आणि २१ च्या हेतूच्या विरोधात आहे. आम्हाला अधिनियमाच्या कलम ३७ मधील वैधानिक तरतुदिंची जाणीव आहे, ज्यामध्ये अधिनियमा अंतर्गत गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तीची सुटका करण्यापूर्वी कोणत्या अटी पूर्ण कराव्या लागतील त्या नमूद करण्यात आल्या आहेत. खरे तर आम्ही न्यायनिर्णयाच्या आधीच्या भागात या कलमाचा उल्लेख केला आहे. आम्ही कर्तार सिंग -विरुद्ध- स्टेट ऑफ पंजाब [(१९९४) ३ एस. सी. सी. ५६९] या प्रकरणातील घटनापीठाने टाडा अधिनियमाच्या कलम २० मधील अशाच तरतुदीवर दिलेला अर्थही आम्ही लक्षात ठेवला आहे. ही तरतूद असूनही, प्रामुख्याने अनुच्छेद २१ च्या मागणीवर लक्षात ठेऊन आम्ही वर नमूद केल्यानुसार निर्देश दिले आहेत, की जलद न्यायचौकशी च्या अधिकारासाठी काही प्रकरणांमध्ये फौजदारी कार्यवाही पूर्णपणे रद्द करण्याची आवश्यकता असू शकते, जसे की या न्यायालयाच्या घटनापीठाने ए. आर. अंतुले -विरुद्ध- आर. एस. नायक [(१९९२) १ एस. सी. सी. २२५] मध्ये म्हटले आहे कि काही प्रकरणांमध्ये अनुच्छेद २१ अंतर्गत जामिनावर सुटका यास जलद न्यायचौकशी च्या अधिकारा मध्ये अंतर्भूत केले जाऊ शकते. ज्या आरोपींच्या खटल्यांना आधीच सूचित केलेल्या कारणांमुळे वाजवी वेळेच्या पलीकडे विलंब झाला आहे, त्यांची कार्यवाही रद्द करण्याची आणि सुटका करण्याची टोकाची विनंती स्वीकारण्यास आम्ही इच्छुक नसल्यामुळे, आम्हाला असे वाटले आहे की जलद सुनावणी सुनिश्चित केल्याशिवाय वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित राहणे देखील अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेल्या अधिकाराशी सुसंगत नाही. अर्थात, अशा प्रकरणांमध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून काही प्रमाणात वंचित राहणे टाळले जाऊ शकत नाही; परंतु प्रलंबित होत असलेल्या खटल्या मधील वंचिततेचा कालावधी अनावश्यकपणे दीर्घ झाल्यास, अनुच्छेद २१ द्वारे हमी दिलेल्या निष्पक्षतेला धक्का बसेल. यामुळेच आम्हाला असे वाटले आहे की जेव्हा आरोपी व्यक्तींनी एखाद्या गुन्ह्यासाठी भोगलेला तुरुंगवास, त्या गुन्ह्याकरिता देण्यात आलेल्या कमाल शिक्षेचा निम्मा असल्यास, वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून आणखी वंचित ठेवणे हे

अनुच्छेद २१ द्वारे कल्पना केलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन ठरेल, ज्याची दूरदृष्टी अनुच्छेद १४ द्वारे हमी दिलेल्या अधिकाराशी केली गेली पाहिजे, जे प्रक्रियात्मक बाबींमध्ये न्याय, निष्पक्षता आणि तर्कसंगततेचे आश्वासन देखील देते."

१३. जेव्हा कायद्याच्या तरतुदी आरोपींच्या जामीन मिळवण्याच्या अधिकाराला आणि त्यानुसार न्यायालयीन विवेकबुद्धीला अडथळा आणतात (सध्याच्या प्रकरणात एन. डी. पी. एस. अधिनियमा च्या कलम ३७ प्रमाणे), तेव्हा वामन नारायण घिया -विरुद्ध- स्टेट ऑफ राजस्थान [११] ("गुन्हे केल्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध घालण्याच्या पोलिसांच्या अधिकार आणि कथित गुन्हेगारांच्या बाजूने निर्दोष असल्याचा समज यातील संघर्षातून) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, या न्यायालयाने त्यांना दोन प्रतिस्पर्धी मूल्ये, म्हणजे निर्दोषतेच्या गृहीतकावर आधारित आरोपीचा स्वातंत्र्य मिळवण्याचा अधिकार आणि सामाजिक हितसंबंध यांचा मेळ घालण्यासाठी कायम ठेवले आहे......") त्याच वेळी, खटला जलदगतीने पूर्ण करण्याच्या अटीवर त्यांना कायम ठेवण्यात आले आहे. घटनापीठाने कर्तार सिंग -विरुद्ध- स्टेट ऑफ पंजाब [१२] या प्रकरणातील या संदर्भात निरीक्षणे केली आहेत. या न्यायालयाने शाहीन वेलफेयर असोसिएशन -विरुद्ध- युनियन ऑफ इंडिया [१३] या प्रकरणात, पुन्हा तीच भावना व्यक्त केली, म्हणजे जेव्हा कठोर तरतुदी अंमलात आणल्या जातात, जामिनाच्या तरतुदी कमी केल्या जातात आणि न्याय विवेकबुद्धी मर्यादित केली जाते, तेव्हा या आधारावर तपास आणि खटले वेगाने पूर्ण केले जातील.न्यायालयाने म्हटले की संसदीय हस्तक्षेप खालील गोष्टींवर आधारित आहेः

> "दहशतवादी आणि विघटनकारी कारवाया किंवा समाजासाठी हानिकारक असलेल्या इतर कृतींपासून समाजाचे आणि देशाचे संरक्षण करण्यासाठी काही प्रमाणात, विचाराधीन आरोपीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा त्याग करण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय विधिमंडळाने घेतला आहे. अशा गुन्ह्यांचा तपास कार्यक्षमतेने होणे आणि अशा गंभीर गुन्ह्यांमध्ये आरोपी असलेल्या व्यक्तींवर कारवाई करण्यासाठी पुरेशा संख्येने संबोधित (डेसिगनेटेड) न्यायालये स्थापन करणे अधिक आवश्यक आहे. हानिकारक कृतींपासून समाजाचे संरक्षण करण्याचा हा एकमेव मार्ग आहे. यामुळे हे देखील सुनिश्चित होईल की शेवटी

निर्दोष आढळलेल्या व्यक्तींना अनावश्यकपणे दीर्घ कालावधीसाठी तुरुंगात ठेवले जाणार नाही."

१४. अलीकडील एका निर्णयात, बेकायदेशीर कृत्ये (प्रतिबंध) अधिनियम, १९६७ अंतर्गत जामिनाचा विचार करताना, युनिअन ऑफ इंडिया -विरुद्ध- के. ए. नजीब [१४] या प्रकरणात न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले कीः

"१२. दहशतवादी आणि विध्वंसक कारवाया (प्रतिबंध) अधिनियम १९८७, किंवा अंमली औषधिद्रव्ये व मनःप्रभावी पदार्थ अधिनियम, १९८५ ("एन. डी. पी. एस. अधिनियम ") यासारख्या विशेष कायद्यांच्या बाबतीतही, ज्यात जामीन मंजूर करण्यासाठी काही कठोर अटी आहेत, ह्या न्यायालयाने परमजित सिंग -विरुद्ध- स्टेट (एन. सी. टी. दिल्ली), (१९९९) ९ एस. सी. सी. २५२], बब्बा -विरुद्ध- स्टेट ऑफ महाराष्ट्र, (२००५) ११ एस. सी. सी. ५६९ आणि उमरमिया -विरुद्ध- स्टेट ऑफ गुजरात, (२०१७) २ एस. सी. सी.७३१ या प्रकरणांमध्ये खटला लवकर पूर्ण होण्याची शक्यता कमी असल्याने आरोपी वाढीव कालावधीसाठी तुरुंगात असताना त्यांना जामीनावर सोडण्यात आले होते. अशा विशेष कायद्यांमध्ये जामिनासाठी कठोर अटींची संविधानिकता, अशा प्रकारे, निष्पाप नागरिकांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी जलद खटल्यांच्या आधारस्तंभावर प्रामुख्याने न्याय्य ठरली आहे."

१५. न्यायालयाने असा निष्कर्ष दिला की, यू. ए. पी. ए. चे कलम ४३-डी (५) सारखे वैधानिक निर्बंध, मूलभूत अधिकार उल्लंघनाच्या आधारावर जामीन देण्याच्या संविधानिक न्यायालयाच्या क्षमतेत अडथळा आणू शकत नाहीत.

१६. विजय मदनलाल चौधरी -विरुद्ध- युनिअन ऑफ इंडिया [१५] म्हणून नोंदविन्यात आलेल्या न्यायनिर्यातही या न्यायालयाने आर्थिक गैरव्यवहार प्रतिबंधक कायदा, २००२ अंतर्गत जामिनाच्या अटींचा विचार करताना असे म्हटले आहे कीः

" जर संसद/विधिमंडळ कठोर अटी पूर्ण केल्याशिवाय, जामीन न देण्याच्या कठोर तरतुदीची तरतूद करत असेल, तर कमीतकमी आरोपीला कायद्याने संबंधित गुन्ह्यासाठी निर्दिष्ट केलेल्या कारावासाच्या कमाल कालावधीपैकी अर्ध्या कालावधीपर्यंत अटकेत ठेवण्यापूर्वी, अशा खटल्यांना प्राधान्य मिळेल

आणि वाजवी वेळेत पूर्ण केले जातील याची खात्री करन घेणे हे राज्याचे बंधनकारक कर्तव्य आहे."

१७. अगदी अलीकडील प्रकरण म्हणजे सतेंद्र कुमार अंतिल -विरुद्ध- केंद्रीय अन्वेषण ब्युरोने [१६] या प्रकरणातील निर्णयाकडे प्रदीर्घ कारावास आणि अत्यधिक विलंबने न्यायालयाचे लक्ष वेधले, ज्यामध्ये एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या कलम ३७ सह अनेक आधिनियमांच्या संदर्भात जामिनाबाबत योग्य दृष्टीकोन विचारात घेण्यात आला होता. न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले की फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ चे कलम ४३६ ए [१७] (ज्यामध्ये विशिष्ट कालावधीत खटला पूर्ण न झाल्यास आरोपीला जामिनावर मुक्त करणे आवश्यक आहे) लागू होईलः

"आम्हाला प्रत्येक कायद्यांबाबत विचार करायचा नाही कारण प्रत्येक विशेष कायद्यामागे एक उद्देश असून, मागोमाग कठोरपणा देखील लादला जातो. विलंब नियंत्रित करणारे सामान्य तत्त्व या श्रेणींना देखील लागू होतील. हे स्पष्ट करण्यासाठी, संहितेच्या कलम ४३६- ए मधील तरतूद कोणत्याही विशिष्ट तरतुदीच्या अनुपस्थितीत विशेष कायद्यांनाही लागू होईल. उदाहरणार्थ, एन. डी. पी. एस.अधिनियमच्या कलम ३७ अंतर्गत प्रदान केलेली कठोरता अशा प्रकरणात अडथळा आणणार नाही कारण आपण एखाद्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याशी संबंधित आहोत. आम्हाला असे वाटते की जितकी कठोरता जास्त असेल तितका निर्णय लवकर व्हायला पाहिजे. शेवटी, अशा प्रकारच्या प्रकरणांमध्ये साक्षीदारांची संख्या खूपच कमी असल्यास आणि खटला लांबणीवर टाकण्याचे कोणतेही कायदेशीर समर्थन नसेल तर कदाचित या प्रक्रियेस गती देण्यासाठी आणि संहितेच्या कलम ३०९ चे कठोर पालन करण्यासाठी या न्यायालयाच्या निर्देशांचे पालन करण्याची आवश्यकता आहे."

१८. या प्रकरणातील तथ्यांवरून असे दिसून येते की नितेश एक्कासह चार सह-आरोपींकडून दि. २८/०९/२०१५ रोजी गांजा जप्त करण्यात आला होता. सध्याच्या अपीलकर्त्याला, नितेश एक्काच्या सांगण्यावरून आणि त्याच्या जबाबावरून अटक करण्यात आली होती. फिर्यादी पक्षाने त्या जबाबावर तसेच सध्याच्या अपीलकर्त्याच्या कबुलीजबाबावर भर दिला असून त्याव्यतिरिक्त, ते विरेंद्र सिंग उर्फ बिरे यांच्या बँक स्टेटमेंटवर अवलंबून आहेत, ज्याने कथितपणे उघड केले की अपीलकर्त्याला पैसे

हस्तांतरित केले जात होते. याउलट, फिर्यादी पक्षाने अपीलकर्त्याकडून आणखी काहीही जप्त केलेले नाही; तो एक सूत्रधार आहे या त्याच्यावरील आरोपाला, अंमली पदार्थांशी व्यापक व्यवहार केल्याच्या बाबतीत, कोणत्याही पुराव्याचे समर्थन नाही, अन्यथा ते वाजवीपणे समोर आले असते. फिर्यादी पक्षाने इतर कोणत्याही प्रकरणात अपीलकर्त्याचा सहभाग दर्शविला नाही. शिवाय, अटकेच्या वेळी तो वरवर पाहता २३ वर्षांचा होता. हे निर्विवाद सत्य आहे की दोन सहआरोपी (जे देखील छाप्याच्या वेळी उपस्थित नव्हते आणि ज्यांच्याकडून कोणताही प्रतिबंधित पदार्थ जप्त करण्यात आला नव्हता)-आरोपी (विरेंद्र सिंग उर्फ बीरे) ज्याने गांजाची रक्कम म्हणून अपीलकर्त्याच्या खात्यात पैसे हस्तांतरित केले होते आणि आरोपी (नेपाळ यादव उर्फ टोनी पहलवान) ज्यांच्याकडून मूळ विमा कागदपत्रे आणि त्या कारचे नोंदणी प्रमाणपत्र जप्त करण्यात आले होते, जिथून प्रतिबंधित पदार्थ जप्त करून परत मिळविण्यात आले होते [१८] -या दोघांनाही जामिनावर सोडण्यात आले होते. अपीलकर्ता ७ वर्षे आणि ४ महिन्यापेक्षा जास्त कालावधीपासून बंदिस्त आहे. खटल्याची प्रगती मंद गतीने सुरू आहेः ३० साक्षीदारांना तपासण्यात आले आहे, तर आणखी ३४ साक्षीदारांची तपासणी होणे बाकी आहे.

१९. न्यायालयांनी ज्या अटींची दखल घेतली पाहिजे ती अशी आहे की आरोपी "अशा गुन्ह्यासाठी दोषी नाही" आणि तो जामिनावर असताना कोणताही गुन्हा करण्याची शक्यता नाही यावर विश्वास ठेवण्यासाठी वाजवी कारणे आहेत. जेव्हा सर्व पुरावे न्यायालयासमोर नसतात तेव्हा 'दोषी नसणे' म्हणजे काय? हे केवळ प्रथमदर्शनी निर्णय असू शकते. हे न्यायालयाच्या विवेकबुद्धीला अतिशय कमी मर्यादा प्रदान करते. गुन्ह्यांच्या गंभीरतेच्या आधारे वर्गीकरण करणारा, जामीनावरील सामान्य कायद्याचा महादेश (फौ.प्र . सं . कलम ४३६, ४३७ आणि ४३९) असे निर्देश देतो कि, जामीन अर्जांचा विचार करताना काही गंभीर गुन्ह्यांना वेगळ्या पद्धतीने हाताळावे लागतील आरोपी (जो कायदेशीररित्या निर्दोष असल्याचे गृहीत धरले जाते) दोषी नाही या अतिरिक्त अटीची न्यायालयाला खात्री पटली पाहिजे तसेच त्याचा तर्कशुद्ध अर्थ लावण्यात आला पाहिजे. पुढे विशेष कायद्यांतर्गत (एन. डी. पी. एस. अधिनियम इ.) करण्यात आलेले गुन्ह्यांचे वर्गीकरण, हे सामान्य जामिनाच्या अटींशिवाय लागू होत

असल्याने, त्याचे न्यायालयांनी मूल्यांकन करणे आवश्यक असून, त्यासाठी न्यायालयाने आपले समाधान नोंदवणे आवश्यक आहे की आरोपी कदाचित गुन्ह्यासाठी दोषी नसतील आणि सुटका झाल्यावर ते कोणताही गुन्हा करण्याची शक्यता नाही. या दोन परिस्थितींचा प्रभाव इतर परिस्थितींवर पडतो. जामीन मागितल्या गेलेल्या प्रकरणांमध्ये : हत्या, अपहरण, बलात्कार इत्यादी सारख्या गंभीर गुन्ह्यांमध्ये देखील, न्यायालय गुन्ह्याचे स्वरूप, आरोपी तपासात सहकार्य करण्याची शक्यता, न्यायापासून पळून न जाणे यासारख्या अभिलेखावरील तथ्यांचे मूल्यांकन करते. दुसरीकडे, अशा विशेष कायद्यांतर्गत येणाऱ्या प्रकरणांमध्ये न्यायालयाला प्रामुख्याने दोन तथ्यांवर लक्ष द्यावे लागतेः आरोपींचा संभाव्य अपराध आणि सुटल्यावर त्यांनी कोणताही गुन्हा न करण्याची शक्यता. या न्यायालयाने सामान्यतः अशा अटी कायम ठेवल्या आहेत की अशा नागरिकांचे स्वातंत्र्य-विशेष कायद्यांतर्गत अधिनियमित केलेल्या गुन्ह्यांचा आरोप असलेल्या प्रकरणांमध्ये-लोकहिताविरुद्ध संतुलित असले पाहिजे.

२०. कलम ३७ अंतर्गत अटींचा साधा आणि शब्दशः अर्थ लावल्यास (म्हणजे, आरोपी दोषी नाही आणि तो कोणताही गुन्हा करणार नाही, असे न्यायालयाचे समाधान झाले पाहिजे) प्रभावीपणे जामीन मंजूर करणे पूर्णपणे वगळले जाईल, परिणामी दंडात्मक स्थानबद्धता आणि विनामंजुरी प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता देखील होईल. त्यामुळे, एकमेव मार्ग असा आहे कि, कलम ३७ अंतर्गत अधिनियमित केलेल्या अशा विशेष अटींचा घटनात्मक निकषांनुसार विचार केला जाऊ शकतो, ज्यामध्ये अभिलेखातील तथ्यांवर प्रथमदर्शनी नजर टाकल्यावर (जेव्हा जेव्हा जामीन अर्ज केला जातो) आरोपी दोषी नाही असे न्यायालयाचे वाजवी समाधान होते. इतर कोणत्याही अर्थ लावलयास, एन. डी. पी. एस. अधिनियमाच्या कलम ३७ अंतर्गत अधिनियमित केलेल्या गुन्ह्यांसारख्या गुन्ह्यांचा आरोप असलेल्या व्यक्तीला जामीन पूर्णपणे नाकारला जाईल.

२१. त्यामुळे विचार करण्यासारखे एक मानक म्हणजे, न्यायालयास तथ्यांकडे व्यापक पद्धतीने बघून आरोपीचा दोष सिद्ध होऊ शकतो की नाही हे वाजवीपणे पाहावे लागणार. त्यामुळे या न्यायालयाच्या निकालांनी यावर भर दिला आहे की, न्यायालयांनी जे समाधान नोंदवणे अपेक्षित आहे, म्हणजे आरोपी दोषी असू शकत नाही, ते केवळ

प्रथमदर्शनी असल्याने वाजवी वाचनावर आधारित आहे, जे तपासादरम्यान गोळा केलेल्या पुरावाच्या सखोल तपासणीची मागणी करत नाही (युनियन ऑफ इंडिया -विरुद्ध- रतन मलिक [19] मध्ये सांगितल्याप्रमाणे). एन. डी. पी. एस. अधिनियमाखालील गुन्ह्यांनाही लागू असलेल्या कलम ४३६ए ची अनिवार्यता लक्षात घेता, खटल्याच्या अनुचित विलंबामुळे जामीन मंजूर करणे हे अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे अवरोधित केले जाऊ शकत नाही (संदर्भ. सतेंद्र कुमार अंतिल उपरोल्लेखित). या घटकांचा विचार करता, न्यायालयाचे असे मत आहे की या प्रकरणातील तथ्यांमध्ये, अपीलकर्त्याला जामिनावर सोडणे योग्य आहे.

२२. प्रकरण हातावेगळी करण्यापूर्वी, हे प्रतिबिंबित करणे महत्वाचे आहे की जामीन मंजूर करण्यासाठी कठोर अटी घालणारे कायदे सार्वजनिक हितासाठी जरी आवश्यक असले; तरीही, जर खटले वेळेवर पूर्ण झाले नाहीत, तर व्यक्तीवर झालेला अन्याय अपरिमित असतो. तुरुंगांमध्ये गर्दी असून त्यांचे राहणीमान अनेकदा भयावह असते. केंद्रीय गृह मंत्रालयाने संसदेला दिलेल्या उत्तरानुसार, राष्ट्रीय गुन्हे अभिलेख ब्युरोने सांगितले की दि. ३१ डिसेंबर २०२१ पर्यंत देशातील तुरुंगात ४,२५,०६९ एवढ्या एकूण क्षमतेच्या तुलनेत ५,५४,०३४ एवढ्या कैद्यांना तुरुंगात ठेवण्यात आले होते [20]. यापैकी १,२२,८५२ दोषी होते; उर्वरित ४,२७,१६५ न्याय चौकशीधीन होते.

२३. अन्यायकारक कारावासाचा धोका असा आहे की कैद्यांना 'तुरुंगवास' भोगण्याची जोखीम असते, ज्याचे वर्णन केरळ उच्च न्यायालयाने 'अ कन्व्हिक्ट प्रिजनर -विरुद्ध-. स्टेट' [21] मध्ये 'आमूलाग्र परिवर्तन' म्हणून केले आहे, ज्यामुळे कैदीः

> "त्याची ओळख हरवते. त्याला एका संख्येद्वारे ओळखले जाते. तो वैयक्तिक मालमत्ता गमावतो. त्याचे कोणतेही वैयक्तिक संबंध नसतात. स्वातंत्र्य, दर्जा, मालमत्ता, प्रतिष्ठा, वैयक्तिक जीवनाची कोणतीही स्वायत्तता गमावल्यामुळे मानसिक समस्या उद्भवतात. तुरुंगातील कैद्यांची संस्कृती भयानक असल्याचे दिसून येते. कैदी सामान्य मानकांनुसार वैमनस्यपूर्ण बनतो. आत्मचिंतन बदलते."

२४. कैदी गुन्ह्याकडे वळण्याचा आणखी धोका आहे, "कारण गुन्हा केवळ प्रशंसनीयच होत नाही, तर गुन्हा जितका अधिक व्यावसायिक होतो, तितका

गुन्हेगाराला अधिक सन्मान दिला जातो" [२२] (डोनाल्ड क्लेमरचे १९४० मध्ये प्रकाशित झालेले 'द प्रिझन कम्युनिटी' [२३] देखील पहा). तुरुंगवासाचे आणखी घातक परिणाम आहेत-जेथे आरोपी सर्वात कमकुवत आर्थिक वर्गातील आहेत: त्यांच्या उपजीविकेचे तात्काळ नुकसान होणे आणि अनेक प्रकरणांमध्ये कुटुंबांचे विखुरणे तसेच कौटुंबिक बंध नष्ट होणे आणि समाजापासून अलिप्त राहणे, भोगावे लागते. त्यामुळे न्यायालयांनी या पैलूंबाबत संवेदनशील असले पाहिजे (कारण निर्दोष मुक्तता झाल्यास आरोपीचे नुकसान भरून निघणार नाही) आणि विशेषतः विशेष कायदे कठोर तरतुदी लागू करून अशा प्रकरणांमध्ये खटले चालवून वेगाने पूर्ण केले जातील, याची खात्री केली पाहिजे.

२५. वरील कारणांमुळे, अपीलकर्त्याला न्यायचौकशी न्यायालय लादतील अशा अटींच्या अधीन राहून जामिनावर सोडण्याचे निर्देश दिले जातात. वरील अटींप्रमाणे अपील मान्य करण्यात येते. खर्चाबाबत आदेश नाहीत.

---

[१] (१९८०) १ एस. सी. सी ८१: (१९७९) ३ एससीआर १२७६

[२] (१९८१) ३ एस. सी. सी ६७१

[३] (१९९२) १ एस. सी. सी. २२५ : १९९१ सप्लिमेंटरी (३) एस. सी. आर. ३२५

[४] जामीन अर्ज क्र. २६७५/२०२२ मध्ये दि. ०८/०९/२०२२ रोजी पारित आदेश.

[५] अ. स. न्या. आणि विशेष न्यायाधीश (एन. डी. पी. एस.), दक्षिण पूर्व जिल्हा, साकेत न्यायालय, नवी दिल्ली यांनी एफ. आय. आर. क्र. १४८/२०१५ मध्ये दि. ०८/०६/२०२२ रोजी पारित आदेश.

[६] जामीन अर्ज क्र. २१८८/२०१८ मध्ये दि. १०/१२/२०१८ रोजी पारित आदेश आणि जामीन अर्ज क्र. ९४४/२०१८ मध्ये दि. २६/०७/२०१८ रोजी पारित आदेश, अनुक्रमे.

[७] विशेष न्यायाधीशांनी दि. ०३/०५/२०१६ रोजी पारित आदेश आणि विशेष न्यायाधीशांनी दि. २८/०१/२०२२ रोजी पारित आदेश.

[८] जामीन अर्ज क्र.१८५९/२०२० मध्ये दि. २४/०७/२०२० रोजी पारित आदेश.

[९] (२००१) ७ एस. सी. सी. ६७३ : २००१ सप्लिमेंटरी (२) एस. सी. आर. ६१७.

[१०] (१९९४) ६ एस. सी. सी. ७३१ : १९९४ सप्लिमेंटरी (४) एस. सी. आर. ३८६

[११] (२००९) एस. सी. सी. २८१ : (२००८) १७ एस. सी. आर. ३६९

[१२] (१९९४) एस. सी. सी. ५६९ : (१९९४) २ एस. सी. आर. ३७५

[१३] (१९९६) एस. सी. सी. ६१६: (१९९६) २ एस. सी. आर. ११२३

[१४] (२०२१) ३ एस. सी. सी. ७१३ : (२०२१) २ एस. सी. आर. ४४३

[१५] २०२२ एस. सी. सी. ऑनलाईन एस. सी. ९२९ : (२०२२) ६ एस. सी. आर. ३८२

[१६] (२०२२) १० एस. सी. सी ५१

[१७] कलम ४३६ ए खालीलप्रमाणे तरतूद करतेः "जर एखादी व्यक्ती, संहितेन्वये कोणत्याही कायद्याखालील अपराधासाठी अन्वेषण, चौकशी किंवा संपरिक्षा चालू असलेल्या कालावधीच्या दरम्यान (ज्यासाठी त्या कायद्याखालील शिक्षांपैकी एक शिक्षा म्हणून मृत्यूची शिक्षा विनिर्दिष्ट केलेली आहे असा अपराध नसलेल्या) जो कालावधी त्या अधिनियमान्वये त्या अपराधासाठी विनिर्दिष्ट केलेल्या कमाल कालावधीच्या अर्ध्यापेक्षा अधिक कालावधी करीता अटकेत असेल तर, न्यायालय त्या व्यक्तीला जामीनखतासह किंवा जामीनखताशिवायच्या व्यक्तिगत जातमुचल्यावर सोडून देईल. परंतु असे कि सरकारी अभियोक्त्याचे म्हणणे ऐकल्यावर आणि लेखी नमूद करता येतील अशा कारणांकरिता, न्यायालय, त्या व्यक्तीस उक्त कालावधीच्या अर्ध्यापेक्षा अधिक कालावधीकरीता अटकेत ठेवू शकेल किंवा जामीनखतासह किंवा जामीनखताशिवायच्या जामिनावर मुक्त करू शकेल.

परंतु आणखी असे की अश्या कोणत्याही व्यक्तीला, कोणत्याही बाबतीत अन्वेषण, चौकशी किंवा संपरिक्षच्या कालावधीत, त्या कायद्यान्वये त्या अपराधाखाली तरतूद केलेल्या कमाल कालावधीपेक्षा अधिक कालवधीसाठी अटकेत ठेवता येणार नाही ."

[१८] उत्तरवादी-राज्याने या न्यायालयासमोर दाखल केलेले दि. २१/०२/२०२३ रोजीचे प्रति-शपथपत्रानुसार.

[१९] (२००९) २ एससीसी ६२४

[२०] नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो, प्रिजन स्टॅटिस्टिकस इन इंडिया २० https: //ncrb. gov. in/sites/default/files/PSI-2021/Executive_ncrb_Summary-2021. Pdf

[२१] १९९३ क्रि एल. जे. ३२४२

[२२] वर्किंग पेपर्स-ग्रुप ऑन प्रिझन्स अँड बोर्स्टल्स-१९६६ यू. के.

[२३] डोनाल्ड क्लेमर, द प्रिझन कम्युनिटी (1968) होल्ट, राइनहार्ट आणि विन्स्टन, ज्याचा उल्लेख टोमास सोबेकी, 'डोनाल्ड क्लेमरची कॉन्सेप्ट ऑफ प्रिझनायझेशन' मध्ये आहे, पुढील संकेतस्थाळावर उपलब्ध आहेः https: //www. tkp. edu. pl/wp-content/uploads/2020/12/Sobecki_sklad. pdf (दि. २३ मार्च २०२३ रोजी उपलब्ध करून घेतली).

अस्वीकरण

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी वैध मानला जाईल.”